

Ideologi, liturgi och sovjetisk politik*

AV STEFAN HEDLUND

Det som gör kanske allra störst intryck på västerlänningen vid hans första besök i Sovjet är de många paroller och slagord som lyser emot honom från väggar och tak. Med sina bjärta röda och gula färger bryter de av mot den annars så grå och enförmiga sovjetiska stadsbilden, och den som behärskar språket blir här upplyst om marxism-leninismens oöverbärlighet och partiets oöverträfflighet.

Intrycket av förbluffelse över denna märkliga parollvärld blir ingalunda mindre för den som försöker tränga ner under ytan. Tidningar, böcker, TV, offentliga framträdanden – överallt möter man manifestationer av den kommunistiska ideologin. För den oinvigde kan detta förefalla som ett tämligen mekaniskt och slentrianmässigt testuggande, svårt att ta på allvar kanske även för dem som är direkt inblandade.

Andra tecken tyder emellertid på att parollvärlden lever ett rikt eget inre liv. Fascinerande paralleller kan t ex dras mellan den ortodoxa kyrkans liturgi och partiets sätt att uttolka och presentera det officiella credot.¹ Många av dessa liturgiska drag bildar även underlag för den kremlologiska teckentydningen. Det vore således fel att helt lättvindigt avfärda ideologin som en propagandistisk och innehållslös fasad. Samtidigt – och kanske ännu viktigare – vore det också fel att uppfatta ideologi som något som hör endast Sovjet till:

I själva verket är det så, att explicita politiska ideologier uppstår när man försöker införa ett politiskt system som inte överensstämmer med befolkningens grundläggande värderingar. Hade denna överensstämmelse funnits hade man inte behövt ideologin.²

Så skriver Sidney Verba i sammanfattningen till en antologi med uppsatser om "politisk kultur" i olika politiska system, och det omedelbara intryck som förmedlas av detta påstående är onekligen just att ideologi skulle vara någonting specifikt för socialistiska samhällssystem. Verba är visserligen

försiktig nog att lägga betoning på "explicit" men intrycket finns där ändå.

Förvisso är det i viss bemärkelse så att det är just de socialistiska systemen som har den mest "synliga" ideologin. (Vilken amerikansk fysiker skulle t ex få för sig att citera Abraham Lincoln i en artikel om kvantmekanik, på det sätt som Lenins namn används av sovjetiska vetenskapsmän?) Men samtidigt är västvärlden fylld av en mängd minst lika offentliga utslag av en – i vid bemärkelse – lika ideologisk natur. Vilken roll spelar t ex neonreklam, Coca-Cola och allehanda små krokodiler och andra tillverkarsymboler i vårt eget samhälle? Sovjetmedborgaren torde förvisso sällan eller aldrig stanna upp för att begrunda det budskap som lyser emot honom från väggar och tak, men hur ofta reflekterar vi egentligen själva över de olika budskap som vi dagligen överskölsjs av?

Att reklamen i väst inte är innehållslös torde vara ett obesträtt faktum, och samma perspektiv kan vi anlägga på den "kommunistiska reklamen" i öst. Det rör sig om undermedveten perception. Sovjetmedborgarna kanske inte medvetet registrerar den parollvärld som omger dem, men helt opåverkade av den lär de knappast vara.

Den stora skillnaden mellan Öst och Väst på denna punkt ligger i budskapets form och syfte. "Marknadsideologin" i Väst syftar till att påverka individen i valsituationer som karakteriseras av konkurrens, och vädjar härvid till begrepp som individualism och självkänsla. "Parollideologin" i Öst har ett rakt motsatt syfte. Dess funktion är att undertrycka alla yttringar av individualism, för att i stället – genom att vädja till kollektivism – främja likriktning och skapande av ett homogent kollektiv som rör sig framåt i enlighet med den av partiet utstakade kursen.

Dessa olika syften gör att budskapets form även kommer att vara annorlunda. Reklam och propaganda i Väst är varierad, färgstark och upp- enbart differentierad efter målgrupper. Propa-

gandan i Öst är stereotyp och floskelbetonad, och det krävs ett tränat öga för att uppfatta målgrupps-differentiering. Det är om den senare som denna artikel skall handla.

Vi skall nedan närmare studera två viktiga funktioner som på olika sätt fylls av den sovjetiska ideologin. Den första rör den *politiska* dimensionen. Givet vad som ovan sagts om budskap, är det uppenbart att ideologi spelar en stor roll i sovjetisk maktpolitik. Denna skall vi börja med att undersöka. Ideologins andra funktion återfinns i den *ekonomiska* dimensionen, och är en direkt konsekvens av den politiska funktionen. Genom ideologins stora roll i maktpolitiken kommer även utformningen av den ekonomiska politiken att till viss del nödgas gå i ideologiskt bestämda banor. Detta utgör vårt andra undersökningsobjekt.

Ideologi är emellertid ett vagt och svårdefinierbart begrepp, och innan vi ger oss in på vår egentliga diskussion skall vi börja med att kortfattat avgränsa det för våra syften.

En ideologisk exkurs

På ett rent intuitivt plan skulle nog de flesta säga att de vet vad ideologi innebär. Det kan vara svårt att definiera en elefant, men man skulle nog känna igen den om man mötte en. En sådan intuitiv tolkning är vi emellertid inte mycket hjälpta av. Samtidigt har, trots att begreppet ingalunda är nytt, ingen mera konkret definition kommit att bli accepterad: "I rimlighetens namn borde vid det här laget någon specifik innebörd [av begreppet ideologi] ha utkristallierats. Ändå är detta inte fallet. Ordet förblir både deskriptivt och pejorativt, både analytiskt och normativt", skriver Daniel Bell i en artikel om sovjetisk ideologi och politik.³

Om vi skall lyckas föra diskussionen förbi det rent terminologiska planet, behövs dock en klar definition, och Bell summerar här fyra betydelser i vilka begreppet "ideologi" har använts. Den *första* är som det användes av Marx i *Die deutsche Ideologie*, där ideologi sågs som "falsk medvetenhet", och där uppfattningen, att idéer skulle kunna påverka eller forma verkligheten, förlöjligades. Den *andra* är uppfattningen, att alla idéer är socialt bestämda, vilken har lett till utvecklingen av kunskapssociologin. Den *tredje* är något annorlunda, i det att den ser ideologi som ett sätt att rättfärdiga olika intresseyttringar. *Slutligen* finns det uppfattningen av ideologi som en samhällssyn, som ett idésystem avsett att mobilisera individer till handling (revolutionär ideologi

är givetvis typexemplet här).⁴

Andra indelningar skulle givetvis vara möjliga, men Bells tjänar våra syften väl. Han visar hur fokus skiftar från vad ideologin *är* till vad den *gör*. Hans första två användningsområden hänför sig till idéernas ursprung och karaktär, medan de två senare mera rör deras praktiska funktion. Det är precis den senare som vi är intresserade av här och vi skall därför undvika vidare diskussion av ideologins inre väsen, för att i stället ägna oss åt att närmare studera dess praktiska funktion.

"En ideologis funktion är att konkretisera ett samhälles värderingar och normer", skriver Bell⁵ och detta närmar sig kärnan av vår diskussion. Värdesystem och normer är av uppenbar relevans för varje diskussion av ideologi och genom att angripa problemet från denna infallsvinkel skall vi försöka sprida ljus över vår första problemställning: sambandet mellan ideologi och maktpolitik. Som utgångspunkt för denna diskussion skall vi ta en allmän diskussion av ideologiers roll i olika samhällssystem.

Ideologi och samhällssystem

Den amerikanske ekonom-historikern Douglass North erbjuder en intressant utgångspunkt för denna diskussion genom att framhålla en inbyggd motsättning i den neoklassiska ekonomiska modellen. Å ena sidan antas det där att alla individers beteende styrs av en önskan att maximera den egna privata välfärden. Å den andra antas de också samtidigt kunna enas om en uppsättning gemensamma regler för detta beteende, något som givetvis är nödvändigt för att staten och det politiska systemet skall kunna fungera. Rationellt beteende i det förra fallet utesluter emellertid rationellt beteende i det senare. Som North påpekar, ligger det "i den neoklassiske aktörens intresse att bryta mot dessa regler så snart en individuell nytto-kostnadsanalys dikterar ett sådant handlande".⁶

I botten av detta dilemma ligger det klassiska "snålskjutsproblemet". Alla skulle förmodligen hålla med om att nedskräpning, tex, leder till att den totala gemensamma välfärden reduceras. För den enskilde individen är det emellertid förenat med en kostnad – i form av tid eller ansträngning – att avstå från att skräpa ner. Samtidigt är kostnaden för individen av hans egen nedskräpning mycket liten. Den delas lika av alla (det s k 1/n-problemet). Eftersom den privata kostnaden i det förra fallet således med stor sannolikhet är större än i det senare, bjuder rationellt handlande att

man skall ge naturvårdshänsynen på båten. Norths tillspetsade fråga lyder: "Hur stor kostnad är jag villig att bära innan jag blir en gratispassagerare och börjar kasta ölburkar ut genom bilfönstret?"⁷

I denna formulering är svaret uppenbart, och om alla individer handlar rationellt kommer vi att hamna i den situation som brukar beskrivas som "fångarnas dilemma".⁸ Om alla hade avstått från att skräpa ner skulle den totala välfärden blivit störst. Nu är emellertid spelreglerna sådana att denna utgång blockeras. Attraktionen för den enskilde av att skräpa ner är helt enkelt för stor. Vi hamnar i en fälla, där alla skräpar ner och där den totala välfärden sjunker.

Ett sätt att förhindra detta är att använda sanktioner av olika slag, men för de flesta regler som finns i ett fungerande samhälle skulle kostnaden för effektiva sanktioner bli större än den uppnådda välfärdsökningen. Det är t ex uppenbart att det lönar sig att använda kraftfulla sanktioner mot dem som stjälar och mördar, men vad gör vi med den som svär i busskön? Om alla individer betedde sig rationellt, enligt en privat nytto-kostnadsanalys, skulle mycket få av samhällets regler bli åttlydda. Ändå observerar vi faktiskt att de allra flesta regler höras av de allra flesta individer, och detta inte enbart av rädsla för polisen. Det är här ideologin kommer in.

Roten till det onda i snålskjutsproblemet är att det lönar sig för den enskilde att bryta mot vissa regler för att öka sin egen välfärd. För att korrigera detta beteende måste vi öka hans kostnader för att bryta mot dessa regler. Som vi redan påpekat, är juridiska och ekonomiska sanktioner möjliga endast i vissa fall. I övrigt är vi hänvisade till att pålägga individen *moraliska* kostnader för att bryta mot samhällets regler. Starka moraliska och etiska principer blir det cement som skapar social stabilitet och som håller samman ett fungerande samhälle. (Samarbete är också den uppenbara lösningen på fångarnas dilemma.)

Endast genom att explicit ta hänsyn till denna ideologins funktion kan vi förklara de betydande investeringar som alla samhällen gör i att skapa legitimitet. Framför allt bidrar det dessutom till att förklara de investeringar som görs i grundläggande utbildning, investeringar som inte helt kan förklaras som investeringar i humankapital, i avsikt att öka individens direkta produktivitet. Genom att inpränta vissa normer och värderingar i den uppväxande generationen, hjälper ideologin till att socialisera dem i den gemensamma miljön.

Normsystemet förenklar beslutsprocessen genom att vissa typer av beslut kommer att bli otänkbara. Ideologin blir ett kostnadsbesparande hjälpmedel för samhällsbyggaren.

Ideologisk legitimitet

Här närmar vi oss ideologins Öst-Väst-dimension. "Dess [ideologins] fundamentala mål är att förmå gruppen att avvika från en enkel, hedonistisk, individuell nytto-kostnadsanalys", skriver North och framhåller samtidigt att den nödvändiga investeringen kommer att bli beroende av hur mycket det nya etablerade systemet avviker från det förra: "Kostnaderna för att upprätthålla den bestående ordningen är inverst relaterade till systemets legitimitet."⁹

Anta att en given grupp eller befolkning har en uppsättning normer och värderingar om vad som i någon mening är "rätt". Varje försök att införa ett samhällssystem som avviker från detta värdesystem måste då med nödvändighet följas av ett försök att sammanjämka värdesystem och verklighet. Som Rousseau påpekade i sin *Contrat social*, är den starkaste aldrig stark nog att styra om han inte omvandlar makt till rätt och lydnad till plikt.¹⁰ En revolutionär politik kommer därför att vara mera beroende av en explicit och kraftfull ideologi än en reformistisk sådan. I det samhälle som inte förlöpande "mobiliserar" sin befolkning, utan i stället blir pluralistiskt och diversifierat, kommer ideologin att bli diffus och dämpad.

Om vi nu övergår till att jämföra utvecklingen i Öst och Väst, finner vi att västvärldens politiska system har vuxit fram gradvis, under en relativt lång tidsperiod. Värdesystem och verklighet har således haft gott om tid att anpassa sig till varandra, och ideologin har blivit lågmäld, för en del kanske t o m osynlig.¹¹ I öststaterna däremot, är det existerande politiska systemet relativt ungt. Det infördes dessutom i ett slag och representerade ett betydande brott med det gamla systemet. Det är därför föga ägnat att förvåna att den "ideologiska anpassningen" fortfarande pågår. Den kritiska frågan är snarare om det sker en konvergens mellan värdesystem och verklighet. Detta dilemma har fångats väl av Alfred Meyer:

Att övertyga sovjetmedborgarna om att deras var den bästa av tänkbara världar visade sig svårt. Följaktligen blev ideologin inte trovärdig. Konsekvenserna av detta var inte bara ökad rigiditet, utan även en allt intensivare indoktrinering. [. . .] Intensiteten i indoktrineringen och det officiella credots rigiditet är inverst proportionella

till doktrinen trovärdighet. Dessa element är dessutom ömsesidigt förstärkande.¹²

De dynamiska aspekterna på anpassningsprocessen är således viktiga. Som North påpekar, "ändrar individerna sin ideologiska övertygelse när deras faktiska erfarenheter inte stämmer med ideologin. De försöker arbeta ut nya rationaliseringar som bättre överensstämmer med verkligheten".¹³ Om vi har en *utopisk* ideologi, dvs en vars löften är relaterade till framtiden, är det av avgörande betydelse att verkligheten åtminstone utvecklas i rätt riktning.¹⁴ Om detta inte sker måste man antingen revidera ideologin eller tvingas se hur individerna anpassar sin övertygelse till verkligheten. Ett glapp uppstår mellan officiell ideologi och individuell övertygelse, vilket kan starta en kumulativ process.

Här kan vi ha en viss hjälp av att skilja mellan *legitimering* och *socialisering*.¹⁵ I det förra fallet används ideologin för att förmå individen att acceptera systemet, i det senare för att vänja honom vid hans plats inom det. Skillnaden är viktig, även om bägge processerna måste verka parallellt. För att legitimera systemet, måste en klar, om än censurerad, förbindelse med det förflutna upprätthållas, såväl i termer av doktrin som beträffande nationella symboler och riter. Detta begränsar möjligheterna att alltför mycket vända och vrida på ideologin. För att socialisera individerna måste, å andra sidan, uppställda löften hållas levande och samtidigt på något sätt vara förenliga med den observerade verkligheten.

Gapet mellan löften och verklighet fyller en väsentlig funktion i strävan efter att mobilisera individerna och att legitimera regimens maktinnehav. Det får emellertid inte vara alltför stort. Någonstans finns en gräns, bortom vilken individernas anpassningsprocess kommer att gå åt "fel" håll. Socialiseringen kommer att misslyckas, och i stället sker en "atomisering" av frustrerade individer. Systemets sökande efter legitimitet kommer härigenom under press. För att motverka individernas missnöje tilltar propagandan i intensitet och förlorar därigenom ytterligare i trovärdighet.¹⁶ En ond cirkel har etablerats. Ideologin omfattas inte längre av medborgarna. Den har blivit ett medel för att automatisera dem i syfte att förhindra intresseartikulation.

Maktpolitik

En lika viktig men kanske mera subtil funktion hos ideologin är den som riktar sig inåt, mot cent-

rum, i stället för neråt, mot individerna. För att förstå denna funktion skall vi börja med att se på de mycket olika krav som har ställts på ideologin i Öst respektive Väst. Varje ideologi måste med nödvändighet innehålla ett antal motsättningar och inkonsistenser. Det är svårt att tänka sig en världsåskådning som erbjuder inbördes konsistenta svar på alla tänkbara frågor. Konsekvenserna av sådana motsättningar kommer emellertid på ett avgörande sätt att bero av vilka uppgifter ideologin ställs inför. I västvärlden har demokratin vuxit fram under århundraden utan att någonsin exakt definieras eller kodifieras. En pragmatisk inställning har ofta varit tillräcklig för att lösa de problem som har dykt upp. Några anspråk på dess vetenskapliga eller filosofiska natur har inte heller framförts.

Inom östblocket gäller motsatsen. Marxism-leninismen har ända från början presenterats som en vetenskapligt korrekt tankebyggnad som erbjuder rätt svar på alla tänkbara frågor. Mot denna bakgrund kommer naturligtvis varje form av motsättning eller inkonsistens att vara mycket allvarlig. Hela ideologin sätts på spel.

Strävan efter enighet och sammanhållning av partiapparatens skapar ett behov av ett konstant uttolkande av doktrinen. När anspråk görs på "rationalitet" och "vetenskaplighet" blir doktrinen konsistens oundgänglig. Skulle uppenbara inkonsistenser accepteras, kommer hela doktrinen trovärdighet att hotas.¹⁷

Följaktligen har också mycket tid och energi ägnats åt att försöka harmonisera ideologins olika delar. Sådana försök råkar emellertid – som David Comey har observerat¹⁸ – lätt in i en ond cirkel. Varje försök till mera detaljerad kodifiering leder till att nya motsättningar avslöjas, vilka kräver ytterligare detaljerade förklaringar, osv. Det konstanta uttolkande av credot som selsätter så många sovjetiska funktionärer – och som lämnar så många västerlänningar oförstående och förbluffade – utgör en förrädisk fälla. Trots att många förmodligen inser att varje försök att finna fullständig logisk konsistens är dömt att misslyckas, är det omöjligt att avbryta sökandet. Detta skulle ju innebära ett erkännande av att teorin – eller ideologin – inte är fullständigt och vetenskapligt korrekt.

Den sovjetiska ideologins rigiditet reflekteras också i de krav som ställs på sovjetmedborgare i allmänhet och på partimedlemmar och högre funktionärer i synnerhet. Marxism-leninismen måste inte bara accepteras. Den måste också ingå-

ende studeras och smältas. I tal såväl som i skrift måste sovjetmänniskan dokumentera en åtminstone rudimentär förståelse av ideologins mest grundläggande principer. Dess officiella funktion reflekteras i den mycket viktiga principen om *partijnost* (partimässighet), vilken innebär att allt som sker skall ses ur partiets synvinkel, och allt som görs skall göras för partiets bästa. Denna princip ger partiet monopol på att uttolka Läran och garanterar samtidigt dess ofelbarhet härvidlag, ungefär som när påven uttalar sig *ex cathedra*.

Bell går till och med så långt som att hävda att principen om *partijnost* innebär att "det inte är credot som sådant utan anspråken på uttolkarnas ofelbarhet som blir mekanismen för social kontroll. [...] Bara på detta sätt kan partiet rationalisera uppgivandet av en gång heliga doktriner och införandet av nya sådana som kanske har föga grund i gamla dogmer".¹⁹ Han pekar också på ideologins viktiga funktion som ett sätt att svetsa samman dem som är utvalda att uttolka den:

En officiell ideologi är samtidigt en princip för inneslutande och uteslutande. Den definierar det officiella credot och den identifierar fienden eller kättaren ... Genom sin status som officiellt credo kräver ideologin en offentlig lojalitetsförklaring från alla dem som har ansvarsfyllda positioner i samhället.²⁰

Vikten av denna princip kan inte nog understrykas. Det ligger i den officiella ideologins natur att den *måste* måla i svart och vitt. Nyanser gör kommandon diffusa, och försvårar därmed indelningen i "trogna" och "kättare". Samtidigt är denna tröga form för beslutsfattande väl lämpad för att skapa politisk stabilitet, och det senare är av utomordentlig vikt givet den historiska erfarenheten. Låt oss sammanfatta argumenten så långt.

Stabilitet framför allt

Kärnpunkten i sambandet mellan ideologi och samhällssystem ligger i harmoniseringen av den offentliga politikens mål med individernas övertygelse och värdesystem. Misslyckas denna harmonisering utvecklas en explicit och väl synlig ideologi som en ersättning för den misslyckade socialiseringen av individerna. Den bidrar aktivt till att förhindra intresseartikulation och därmed till att skapa politisk stabilitet mellan ledare och ledda. Som en följdkonsekvens av detta gap kommer ideologin även att få en väsentlig funktion som ett kontrollinstrument inom den styrande eliten. Den håller samman nomenklaturen och hjälper till att utforma den kollektiva viljan.

Dessa två funktioner kan förklaras med hjälp av en slående enkel modell som har presenterats av den amerikanske ekonomen Albert Hirschman.²¹ Han utgår ifrån individers olika reaktioner på försämring i varors/tjänsters kvalitet. För den missnöjde konsumenten av en vara, eller medlemmen i en organisation, finns det två möjligheter att reagera: sorti (exit) och protest (voice). I det förra fallet slutar man köpa varan eller lämnar organisationen, i det senare protesterar man mot kvalitetsförsämringen men kvarstår som kund/medlem.

Ytligt sett kan denna modell inte tyckas ha någon tillämpning på Sovjet, där både sorti och protest synbarligen är effektivt blockerade. Om vi emellertid modifierar definitionerna något, kan vi påvisa att Hirschmans mekanismer i allra högsta grad är i arbete. Låt oss utgå ifrån att en organisation som varken tillåter protest eller sorti kommer att vara instabil. Ett internt tryck av missnöje kommer att byggas upp som inte får något utlopp. Allt hårdare repression blir nödvändig. Samtidigt kommer inga mekanismer att finnas som kan hejda en kvalitetsförsämring. Detta passar väl in på Stalintiden.

Efter Stalin valde man att söka förbättra modellen efter två linjer. Den första syftade till att sänka trycket i systemet, genom att i begränsad mening "tillåta" sorti. De som var mest benägna till protest förpassades på olika sätt i exil,²² medan de övriga utsattes för ett slags "mjuk" sorti inom systemet, via den atomiseringsprocess vi har beskrivit ovan. I bägge fallen fungerade ideologin som ett filter för att sälla kättare från trogna.

Lika viktig var den mekanism man använde för att skapa stabilitet inom den styrande eliten. Hirschman har visat att lojalitet med grupper och organisationer hänger starkt samman med de kostnader som finns för in- och utträde.²³ Den som får genomgå drastiska initieringsriter kommer att uppvisa en mycket starkare lojalitet med en organisation än den som mera lättvindigt vinner inträde. Denna lojalitet förstärks dessutom av stora kostnader för utträde. Lojaliteten mellan nomenklaturisterna skall därför inte enbart ses som ett sätt att värna om platserna vid "köttgrytorna". Det är förenat med stora kostnader att lära in och smälta den ideologiska liturgin och man kommer därför – möjligen omedvetet – att uppvisa en betydande lojalitet med detta system.

Skillnaderna mellan ledare och ledda är således av stor betydelse. Medan de senare måste hållas under kontroll, har den officiella ideologin varit framgångsrik i att skapa stabilitet och solidaritet

bland de förra. Liturgin ökar den politiska kontrollens effektivitet inom makteliten. Behovet av terror minskar eller försvinner. Så långt ideologins roll i den politiska sfären.

Ideologi och praktisk politik

En väsentlig konsekvens av ideologins funktion inom maktpolitiken är att även utformningen av den praktiska politiken måste dras in i samma sfär. Comey pekar här på tre olika funktioner som ideologin kan fylla. Den kan vara *föreskrivande*, vilket innebär att den tjänar som en praktisk handledning, eller ett rättesnöre, vid beslutsfattande. Den kan vara *maskerande*, vilket innebär att en rökridda av ideologiska uttalanden används för att dölja det faktiska skeendet. Slutligen kan den vara *rationaliserande*, vilket innebär att lämpliga citat från lärofäderna väljs ut för att motivera och stödja sådana åtgärder som för tillfället – av olika skäl – bedöms vara nödvändiga.²⁴

Dessa tre funktioner är inte konkurrerande hypoteser. De är snarare olika delar av ett spektrum, där den ”föreskrivande” ligger nära en idealistisk tolkning medan den ”maskerande” utgör en cynisk sådan. Mellan dessa ändpunkter ligger ett brett område där bägge motiven spelar in. Den faktiska sovjetiska politiken har över tiden rört sig fram och tillbaka över detta spektrum.

Ideologins *föreskrivande* funktion är kanske den som är enklast att definiera och exemplifiera. De israeliska kibbutzerna och Julius Nyereres program för tanzanisk socialism utgör två fall där ideologiska principer och föreställningar har haft ett stort inflytande, både i positiva (du skall) och negativa (du skall icke) termer.

Vi måste dock vara försiktiga med sådana tolkningar. Det avgörande testet är att mera snävt definierad ekonomisk effektivitet måste ha fått stå tillbaka för icke-ekonomiska mål, i enlighet med ideologiska principer. En avvikelse från ett ekonomiskt rationellt beteende kan t ex vara dikterad av en önskan om att uppnå en jämnare inkomstfördelning, till priset av lägre effektivitet. Den kan emellertid lika gärna vara dikterad av en individs eller en grups strävan efter makt eller personliga fördelar. Ett utmärkt exempel är det i socialistiska stater vanliga förbudet mot privata mellanhänder.

Introduktionen av ett statligt handelsmonopol kan vara dikterad av en önskan att förhindra exploatering. Bevekelsegrunden kan emellertid lika väl vara att kontrollera handeln för maktavarnas egen privata vinning. I bägge fallen kommer sam-

ma ideologiska täckmantel att användas. I det förra fallet skulle vi kalla den *föreskrivande*, i det senare *maskerande*. Tanzania erbjuder på denna punkt ett slags hybridfall, där mycket pekar på att bevekelsegrunden gradvis har förskjutits från det förra till det senare, efterhand som byråkratiska partsintressen har kommit att dominera ideologisk övertygelse.

Vilket har då fallet varit i Sovjet? Vissa bedömare skulle här kallt avvisa varje försök till en idealistisk tolkning av den sovjetiska politiken. Joseph Berliner använder t ex parallellen med ett socialistiskt parti som kommer till makten i ett underutvecklat land, utan varje kännedom om marxistisk teori – undantaget principen om statligt ägande – och utan andra önskemål än att förbli vid makten och att hävda sig mot yttre fiender. Hans slutsats av jämförelsen är entydig:

Det är denna författares uppfattning, att partiet med all sannolikhet skulle införa precis den politik och det ekonomiska system som har utmärkt Sovjets ekonomiska utveckling, och detta helt utan varje form av referens till marxistisk teori.²⁵

I stället för att ledas av ideologiska principer, skulle partiets politik präglas av kulturtraditioner, utvecklingsnivå, aktuella politiska förhållanden, de politiska ledarnas psykologiska egenskaper – ”och inte av någon del av en systematisk marxistisk teori”.²⁶ Om revolutionen hade inträffat i ett industrialiserat land – vilket för övrigt skulle varit teoretiskt ”rätt” – skulle utvecklingen med all sannolikhet ha varit väsentligt annorlunda. Det verkligt karakteristiska draget i den sovjetiska politiken är därför, enligt Berliner, inte marxism-leninismen som sådan utan ekonomisk underutveckling i kombination med maktpolitiska ambitioner.

Denna tämligen cyniska tolkning av ideologins roll för oss över till spektrets andra ändpunkt, den *maskerande* funktionen. Att Stalin vände och vred ideologin för att anpassa den till sina egna syften torde vara tämligen klart. Hans brutala undertryckande inte bara av politisk opposition utan även av vetenskapliga tidskrifter, statistik och informationsinsamlande i största allmänhet, kan bara förklaras utifrån ett Orwellskt perspektiv. Likvideringen av kulakerna ”söm klass” är förmodligen den bästa illustrationen, där täckmanteln av ”klasskamp i byarna” användes för att dölja krossandet av politisk och ekonomisk opposition från bönderna.

Det är emellertid tom i detta fall alltför enkelt att helt och hållet avfärda ideologin som enbart en rökråd. Sovjetisk ideologi är långt ifrån konstant utan förändras kontinuerligt, åtminstone till sin uttolkning:

Ingen distinktion upprätthölls mellan den ursprungliga doktrinen och den aktuella tillämpningen. Vid varje tillfälle hävdades att den aktuella uttolkningen överensstämde med vad marxismen alltid hade inneburit. På detta sätt hölls ideologin aktuell, rigid i terminologi och allt striktare iakttagen, samtidigt som dess innehåll kontinuerligt anpassades till den praktiska politikens behov. Den ideologiska vektorn blev alltså böjd snarare än avtrubbad.²⁷

Denna uppfattning av ideologi som ett flexibelt instrument, anpassningsbart till aktuella behov, omfattas även av andra: "Sovjetisk ideologi har aldrig stått stilla. Den har alltid befunnit sig i en process av kontinuerlig omdefiniering, med övergivande av hela områden av teoribildning och fokuserande av andra"²⁸ skriver tex Nigel Harris. Denna avsaknad av en klar och entydigt definierad ideologi aktualiserar frågan om sambandet mellan ideologi och verklighet, och detta kommer väl till uttryck i den tredje av de ideologiska funktioner vi ställde upp ovan.

Uppfattningen av ideologi som *rationaliserande* är en hybrid och kommer som sådan förmodligen närmare verkligheten än de två extremer vi har diskuterat ovan. Denna tolkning kan också vara mycket användbar. Som Morris Bornstein noterar i anslutning till användandet av marxismens ekonomiska lagar: "Det kontinuerliga understrykandet av dessa 'ekonomiska lagar' är ... ett försök att rättfärdiga och legitimeras ekonomiska politik i ideologiska termer."²⁹ Om man vill genomföra ekonomiska åtgärder som kanske inte är så populära, kan det vara behändigt att ha några lämpliga citat från lärofäderna till hands.

Denna användning av ideologin kan också förklara de många motsägelser man ofta finner mellan olika citat från samma källa. Eftersom alla lärofäderna – om än i varierande grad – ändrade inställning i olika frågor över tiden, torde det vara möjligt att finna lämpliga citat från de flesta källor för att styrka de flesta typer av åtgärder. Brytningen mellan NEP och "krigskommunismen" utgör här ett utpräglat exempel.

Det svåra är att avgöra huruvida denna funktion är aktiv eller passiv, dvs om det rör sig om en ömsesidig påverkan mellan ideologi och praktisk politik, eller om ideologin har degenererat till en

tom fasad, ett rutinmässigt testuggande som lever ett eget liv utan att påverka omvärlden. Detta problem är intimt förknippat med vad vi ovan sade om konvergens mellan ideologi och verklighet: om den observerade verkligheten över tiden närmar sig ideologins utlovade utopi bör ideologin dämpas och bli mera diffus.

Uppfattningen av ideologin som en utdöende ritual blev alltmera populär under tiden efter Stalins död. Många västländska bedömare förutspådde en utrensning av ideologisk "bråte", och att en jakt på effektivitet hade påbörjats.³⁰ Morris Bornstein, tex, talade om "erosion av ideologin i den ekonomiska sfären".³¹ Som Willem Keizer har påpekat, var emellertid denna tro på en "ny ekonomi" och på "ideologins slut", mera ett element av västländsk ideologi än av realistisk bedömning.³² Roy Laird kom sanningen nära då han anmärkte:

Marx är död! Med all sannolikhet var tiden för frånfallet slutet av den "revolutionära smekmånaden" i slutet av 1918, och skarprättaren var Lenin. [...] Sovjetisk ideologi genomgår kanske en radikal förändring, men ändå pekar mycket på att när den äld falnar som tändes av Chrusjtjevs tal [vid den 20:e partikongressen], kommer den nya tankebyggnaden att vara slående lik den gamla.³³

Händelseutvecklingen under sjuttioalet och början av åttiotalet har definitivt bekräftat Lairds spådom. Ideologin är fortfarande i högsta grad levande och är fortfarande svår att tolka för den utomstående. Att det inte rör sig om någon tom fasad har också varit den grundläggande tesen i vår framställning ovan. Liturgin existerar inte i ett vakuum utan har väsentliga funktioner att fylla. Härav följer också att den hela tiden måste anpassas till verklighetens krav. Sambandet mellan ideologi och verklighet blir därigenom ömsesidigt. Detta i sin tur innebär såväl krav som restriktioner på förändring:

Det största ideologiska problemet för regimen är att bibehålla credots centrala delar, eller att vid behov omdefiniera dem, för att bibehålla kontinuiteten med det förflutna och en realistisk orientering till det nuvarande.³⁴

Här har Bell fångat såväl legitimerande och socialiserande funktioner, som gränsen för vilka omdefinitioner som är möjliga. Ideologin utgör en broms för ekonomisk och politisk förändring, inte så mycket därför att vissa principer är heliga, utan

därför att en omorientering måste gå långsamt. Ideologins grundprinciper utgör kärnan i den kontrollmekanism som styr och håller samman nomenklaturen och snabba eller stora förändringar kan få ödesdigra destabiliserande konsekvenser. Ideologiska blockeringar är således inte en fråga om heliga kor utan om en pragmatisk strävan efter stabilitet. Konsekvenserna för den ekonomiska politiken – i form av ineffektivitet och trögrörlighet – är det pris man får betala.

Slutsatser

En analogi med ekonomiska konkurrensformer kan få tjäna som referensram för att sammanfatta de resultat vi kommit fram till ovan. Ideologi i någon form finns i alla samhällssystem. I Väst fungerar den på ett sätt som kan liknas vid marknaden under perfekt konkurrens. Ideologin är (liksom konkurrensen) så väl integrerad i systemet att den inte "syns". Genom att den harmoniserar befolkningens värdesystem med den politiska och ekonomiska utvecklingen tjänar den som ett kostnadsbesparande redskap. Individerna sluter upp bakom regeringens politik. En viktig förutsättning för detta är dock att systemet tillåter intresseartikulation. Konvergensen mellan nya mål och gamla värdeföreställningar kan löpa smidigt. Systemet blir *konsensusstabil*.

I Öst saknas sådana möjligheter till intresseartikulation, och detta är av avgörande betydelse. Samhällets utveckling bestäms av ett "oligopol" (Politbyrå) eller av en "monopolist" (Stalin). I den ekonomiska teorin blir de yttre tecknen på konkurrens allt tydligare ju mer den begränsas, och i den politiska analogin blir ideologin allt mera synlig ju sämre den fyller sin harmoniserande funktion. I extremfallet monopol finns ingen konkurrens, på samma sätt som en renodlad diktatur inte har något behov av en ideologi. Dessa extremfall torde vi dock aldrig råka på i sin rena form; inte ens Stalin torde ha ansett sig helt säker.³⁵

Mera intressant är oligopolfallet. Här kan ideologin fylla sin harmoniserande funktion, men situationen blir instabil. Ett försök till större kursändring, dvs att införa ett system som i avsevärd grad avviker från befolkningens existerande värdesystem, kan leda till att konvergensprocessen mellan verklighet och värdesystem kollapsar. I detta fall degenererar ideologin till den dubbla funktion som beskrevs ovan.

På *individnivå* utlöser gapet mellan utopi (regimens löften) och verklighet den självförstärkande process som beskrivits ovan. Individerna atomise-

ras och ideologin förlorar sin trovärdighet. Denna process är explosiv och hård repression blir nödvändig. Den andra funktionen är den som syftar till att hålla samman *ledarskiktet*, nomenklaturen. "Kättarmekanismen" ersätter här öppen debatt, och ser till till att samtliga viktiga befattningshavare (utåt) driver samma politik. Den situation som produceras är diametralt annorlunda från den som produceras i Väst. I stället för att *stimulera* till enighet söker man *blockera* avvikelser. Systemet blir *motviktsstabil*.

Konsekvenserna av detta system för den ekonomiska politiken är uppenbara. Trögheten i beslutsfattandet och hindren för debatt och intresseartikulation, allt detta ligger som en tung hand över ekonomin. Kanske allra allvarligast är dess negativa konsekvenser på lång sikt, då innovationer och teknisk förändring kommer att drabbas särskilt hårt av trögheten och obenägenheten att ta risker. Vi behöver inte söka länge för att finna tecken på ekonomisk irrationalitet i detta system, men ett sådant sökande är bara en yttring för en falsk analogibildning med Väst. Det sovjetiska systemet måste bedömas efter politiska rationalitetskriterier, och här är bilden väsentligt annorlunda. Systemets styrka är dess stabilitet och den ekonomiska stagnationen är det pris man medvetet betalar.

Noter

* Författaren önskar tacka Kristian Gerner, Christer Jönsson och Daniel Tarschys för värdefulla kommentarer på en tidigare version.

¹ Se tex Gerner (1985), s 13–14 och där anförd litteratur.

² Verba (1965), s 546.

³ Bell (1965), s 591.

⁴ A a, s 592–93.

⁵ A a, s 595.

⁶ North (1981), s 45.

⁷ A a, s 47.

⁸ Detta torde vara allmänt känt i litteraturen. För en aktuell tillämpning, se tex Lewin (1984).

⁹ North (1981), s 53.

¹⁰ Här citerat efter Bell (1965), s 594.

¹¹ Det finns här en slående parallell med ekonomisk teori. Under marknadsformen "perfekt konkurrens" finns inga yttre märkbara tecken på att företag faktiskt konkurrerar med varandra. Under olika former av "imperfekt" konkurrens blir däremot dessa tecken allt tydligare. Avsaknaden av öppna ideologiska manifestationer skall således inte tas som ett

- tecken på en avsaknad av själva ideologin. Snarare bör detta tolkas så att ideologin är väl integrerad i systemet. Vi skall återkomma till denna analogi i artikelns avslutning.
- ¹² Meyer (1966), s 279–80. Här kan helt korrekt invändas att detta argument har större kraft vad gäller sovjetiska nationella minoriteter, och folken i satellitstaterna, än beträffande den ryska befolkningen. För att bibehålla generalitet skall vi dock inte gå in på denna diskussion.
- ¹³ North (1981), s 49.
- ¹⁴ Ett slående exempel på att spänna bågen för långt är Chrusjtjjevs löften om att Sovjet skulle "gå ikapp och gå om" (*dogmat i peregnat*) USA. Beträffande utopi och ideologi är en referens till Mannheim (1930) oundgänglig.
- ¹⁵ Se vidare Meyer (1966), s 280.
- ¹⁶ Ett slående exempel på detta är utvecklingen i Polen under åren 1976–80.
- ¹⁷ Meyer (1966), s 309.
- ¹⁸ Comey (1962), s 308–10.
- ¹⁹ Bell (1965), s 602.
- ²⁰ A a, s 595.
- ²¹ Hirschman (1970).
- ²² Detta kan ske på olika sätt. Antingen genom direkt utvisning, genom intern isolering (dissidenter) eller genom att upprätta små reservat. Framför allt det senare är ett sätt att tolka den långa och resultatlösa debatt som förts kring ekonomiska reformer. Debatten har lättat på trycket utan att leda till något konkret. Se vidare Hedlund (1985). För den ekonomiska debatten, och särskilt den "matematiska revolutionen", se Sutela (1984).
- ²³ Hirschman (1970), kap 7.
- ²⁴ Comey (1962), s 315–16.
- ²⁵ Berliner (1966), s 27.
- ²⁶ A a, s 21.
- ²⁷ Daniels (1966), s 72.
- ²⁸ Harris (1967), s 333.
- ²⁹ Bornstein (1966), s 77.
- ³⁰ Två typiska titlar här är Feiwel (1967) och Keizer (1971). Framför allt vid sextiotalets mitt var debatten livlig i tidskrifter som *Soviet Studies* och *Slavic Review*.
- ³¹ Bornstein (1966), s 78.
- ³² Keizer (1971), s 34.
- ³³ Laird (1967), s 512, 515.
- ³⁴ Bell (1965), s 597.
- ³⁵ Hahn(1982), driver hårt tesen att det även under Stalins hårdaste repression fanns visst utrymme för intresseartikulation och politisk diskussion, om än förtäckt.

Referenser

- Bell, Daniel (1965), "Ideology and Soviet Politics", *Slavic Review*, Vol 24, No 4.
- Berliner, Joseph (1966), "Marxism and the Soviet Economy", i Bornstein, Morris & Fufeld, Daniel, red, *The Soviet Economy*. Homewood, Il.
- Bornstein, Morris (1966), "Ideology and Economy", *Soviet Studies*, Vol 18, No 1.
- Comey, David Dinsmore (1962), "Marxist-Leninist Ideology and Soviet Policy", *Studies in Soviet Thought*, Vol 2, No 4.
- Daniels, Robert (1966), "The Ideological Vector", *Soviet Studies*, Vol 18, No 1.
- Feiwel, George (1967), *The Soviet Quest for Economic Efficiency*. New York.
- Gerner, Kristian (1985), *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era*. Aldershot.
- Hahn, Werner G (1982), *Post War Soviet Politics. The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation, 1946–53*. Ithaca, NY och London.
- Harris, Nigel (1967), "Owl of Minverva", *Soviet Studies*, Vol 18, No 3.
- Hedlund, Stefan (1985), "Ekonomiska reformer utan teori", *Bulletin för Öststatsstudier i Norden*, Vol 10, No 2.
- Hirschman, Albert (1970), *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge, Ma och London.
- Joravsky, David (1966), "Soviet Ideology", *Soviet Studies*, Vol 18, No 1.
- Keizer, Willem (1971), *The Soviet Quest for Economic Rationality*. Rotterdam.
- Laird, Roy D (1967), "The New Soviet Myth: Marx is Dead, Long Live Communism", *Soviet Studies*, Vol 18, No 3.
- Lewin, Leif (1984), *Ideologi och strategi. Svensk politik under 100 år*. Stockholm.
- Mannheim, Karl (1930), *Ideologie und Utopie*. Bonn.
- Meyer, Alfred (1966), "The Functions of Ideology in the Soviet Political System: A Speculative Essay Designed to Provoke Discussion", *Soviet Studies*, Vol 117, No 3.
- North, Douglass (1981), *Structure and Change in Economic History*. New York och London.
- Sutela, Pekka (1984), *Socialism, Planning and Optimality. A Study in Soviet Economic Thought*. Helsinki.
- Verba, Sidney (1965), "Conclusion: Comparative Political Culture", i Pye, Lucian W & Verba, Sidney, red, *Political Culture and Political Development*. Princeton, NJ.
- Wesson, Robert (1969), "Soviet Ideology: The Necessity of Marxism", *Soviet Studies*, Vol 21, No 1.